

השווג וה'אנטי-שווג'

אחריותו האישית של האדם על מעשיו, הוא אחד העקרונות הבסיסיים ביותר של המשפט המקראי, אשר בפרשת משפטים מקבל את ניסוחו הראשון. לצמד מלים זה, 'אחריות אישית', שני מרכיבים. אחריות פירושה, "תשלום" על המעשים הפליליים, עונש, פיצוי או תיקון. אישית משמעותה שהאחריות אינה מתגלגלת על מישהו אחר. דוגמה בולטת לחשיבות האפיון האישית של האחריות, מצויה באחד מפסוקי פרשתנו הדנים בהלכות שור הנוגח: "או בן יגח או בת יגח - כמִשְׁפָּט הַזֶּה יַעֲשֶׂה לוֹ" (כא, לא). על פרט צדדי ולכאורה "מיותר" זה העיר מ"ד קאסוטו ז"ל שבסעיף 230 שבחוקי ח'מורבי, ישנה הוראה האומרת שאם קבלן יבנה בית והבניין יקרוס ויהרוג את בנו של בעל הבית, בנו של הקבלן יוצא להורג. מעתה מקבל הפסוק את מלוא משמעותו. האחריות מוטלת על האחראי ואינה מתגלגלת על בניו. רעיון זה יקבל את נוסחו המוחלט בספר דברים (כד, טז): "לא יומתו אבות על בנים ובנים לא יומתו על אבות, איש בְּחֻטְאוֹ יוֹמָתוֹ, ואכן, כך נהג המלך אמציהו בהוציאו להורג את רוצחי יהואש אביו: "וְאֵת בְּנֵי הַמִּכָּיִים לֹא הָמִית כִּכְתוּב בְּסֵפֶר תּוֹרַת מֹשֶׁה אֲשֶׁר צִוָּה ה' (מלכים ב פרק יד, ו).

בפרשת משפטים לומדים אנו שה'אחריות' תלויה במניעים הפנימיים של הפעולה, ב"מפלס" הרצון והכוונה המלווה את מעשיו של האדם. מכאן ההבחנה בין מזיד לשווג (כא, יב-יד): "מִכָּה אִישׁ וָמֵת - מוֹת יוֹמָת, וְאֲשֶׁר לֹא צָדָה (שלא התכוון להורגו)... וְשִׁמְתִי לָךְ מָקוֹם אֲשֶׁר יָנוֹס שְׁמָה", כדי להצילו מנקמת הדם. חז"ל לימדו אותנו שזאת הבחנה ראשונית בלבד, ועלינו לבנות הבחנה עדינה יותר. הם לימדו על שווג הקרוב למזיד (רשלנות פושעת), ומצד שני על פגיעה באונס, דהיינו מקרה שהפוגע לא יכול היה להטרים ולמנוע. להבחנות אלו יש שורש במקרא.

חשיבות הבנת המניעים הפנימיים של המעשים וההתחשבות בהם, נראית לנו היום טריוויאלית. האמנם? ההבחנות המקראיות הללו מגיעות לשיאן בספר דברים (כב, כה-כז): "וְאִם בִּשְׂדֵה יִמָּצָא הָאִישׁ אֶת הַנֶּעֱרָה הַמְאֲרָשָׁה". מדובר על מצב בו לא יכלה הנערה להזעיק עזרה ולמנוע אונס, "ומת האיש אשר שכב עִמָּה לְבָדוֹ, וְלִנְעָרָה לֹא תַעֲשֶׂה דָבָר". התורה מסיימת "צִעָקָה הַנֶּעֱרָה הַמְאֲרָשָׁה, וְאֵין מוֹשִׁיעַ לָהּ". עדיין צעקה זאת נשמעת במקומות רבים בעולם, כאשר הנאנסת, נענשת. ו"זוכה" לחרם חברתי ואף חמור מכך. ואוזני עולמנו ערלים לצעקתה. וצעקתן של הנשים הנאנסות לעסוק בעבדות הלבנה בארצנו הנאורה, האם הן נשמעות?

הלכות זר הסיגליות

הבחנות אלו הן נחלת הכלל, אבל יש מושג אחר שנשכח, וחבל שנשכח, כיניתי אותו האנטי-שווג. נתאר לעצמנו אדם המתכוון לעבור עבירה ומוציא אותה לפועל, אלא שמשום סיבות מסוימות מסתבר שהמעשה הזה אינו עבירה. השוגג הוא אדם שבפועל עשה עברה, אך כוונתו ורצונו לא ליוו את המעשה. האנטי-שווג, הוא מי שפעל בכוונה רעה, והוא אף משוכנע שעבר עבירה, אך משום מה לא חטא. איני מתכוון למעשה פלילי שנעשה, אך לא הצליח. מעשהו של האנטי-שווג מוצלח, יש בו מחשבת החטא ופעולה זדונית, אך אין כאן מעשה חטא ממש. איך עלינו להתייחס למעשה כזה?

אני מתאר לי שקוראי רוצים דוגמה קונקרטית. ואכן, לפני שאביא דוגמאות תלמודיות אשתמש בדוגמה המוכרת לרבים. הדוגמה לקוחה משיר ספרדי ידוע משל אֶוֹנְגְלִינָה סוֹבֶרְדוֹ, שנהרגה בדמי ימיה בתאונת דרכים. בשיר זה, שזכה לתרגום עברי ולפופולריות מוצדקת בארץ, מסופר על אישה שבעלה, כבעלים רבים, שכח איך מבטאים חיבה ואהבה. והנה, היא מקבלת ממישהו שלא הזדהה, מכתבים מלאי אהבה ושירה, שהחזירו לה את שמחת חייה. זאת הרגשה נפלאה, להרגיש שוב אהובה. היא אף מקבלת ממנו, מדי שנה, ביום הולדתה, זר סיגליות קשור בסרט, ללא שם וללא רמז. בדמיונה היא חושבת עליו. איך הוא נראה? הוא וודאי כבר בעל שערות שיבה, חיוך בפניו וחיבה בידיו. בימים בהם היא מקבלת את המכתבים, בשובו מעבודתו, מסתכל עליה בעלה במעין מבט חוקר. הוא יודע הכל, כי הוא, המרוחק והמנוכר, הוא הכותב לה מכתבים אלה. והיא המסתירה כמוכן את מכתביה. ואינה יודעת כלום, שותקת, כש"סודה" עמוק בקרבה.

כמה טרגי מצב זה! הבעל לא היה מסוגל לבטא בצורה אחרת את אהבתו, אך האם באמת אפשרה לו אשתו לעשות זאת? ואולי, שוב עומדים אנו בפני מה שנאמר בפסוק הקלאסי שבמשלי (ט, יז): "מִיָּם גְנוּבִים מִתֶּקִּי - וְלֶחֶם סֶתֶרִים יִנָּעַם" אך נעזוב לזמן מה את השאלה הנוגעת לדינמיקה הפנימית של הזוג, ונשאל שאלה תלמודית. האם "בגדה" אישה זאת בבעלה? האם היא יכלה לבגוד בבעלה עם בעלה? זאת הסיטואציה של האנטי-שווג. מבחינה סובייקטיבית יש בגידה וחטא. מבחינה אובייקטיבית לא.

איך הדגימו חז"ל שאלה זאת? הם השתמשו בפסוק: "אִישָׁה הִפְרָם וְהָיָה יָסָדָהּ" (במדבר ל, יג), ודברו על אישה שנדרה להיות נזירה, ונדרה הופר שלא בידיעתה. מבלי לדעת על ההפרה עוברת האישה על איסורי נזיר. רבי עקיבא לומד מפסוק זה (קידושין פא ע"ב) "אמרה תורה צריכה כפרה וסליחה" אף על חטאיה הסובייקטיביים. הוא עצמו נתן דוגמה אחרת לחטאים אלה, "נתכוון לאכול בשר חזיר ועלה בידו בשר טלה", או בנוסח בן זמננו, "נתכוון לאכול בשר חזיר אכל בשר חזיר סינטטי העשוי מבשר טלה ומרכיבי טעם, ריח וצבע, כשרים למהדרין".

הגמרא לא הסתפקה בדוגמאות בנליות כאלו והביאה דוגמה מקבילה אך נועזת יותר. מעשה בחכם (שמו שמור במערכת) שאשתו מעמידה אותו בניסיון, כנראה כדי לבדוק את ה'ליבידו' שלו. היא מתחפשת, מתקשטת, מתבשמת ומנסה לפתות אותו. החכם, נופל ברשתה. כשהוא חוזר לביתו, מבויש ומדוכה, הוא מנסה להעניש את עצמו. כדי לעצור בעדו מנסה, ומגלה לו אשתו את האמת. הוא מסרב להאמין, אך היא מוכיחה לו שזו האמת והוא משתכנע. 'לא חטאתי' אומרת היא. אך הוא מכריז "אנא מיהא לאיסורא איכווני" - 'על כל פנים, אני התכוונתי לאיסור'. הגמרא מסיימת: כל ימיו של אותו חכם היה מתענה ומצטער, עד שמת באותה מיתה. למדנו רבות מדוגמאות אלו, ובעיקר עד כמה מסוכנים הם הניסויים בבני אדם גם בבית החולים וגם במשפחה.

ניתן ללמוד הרבה על המוסר אם אנו משווים אותו לתיאטרון. היהדות מתעניינת במה שמתרחש בבימת התיאטרון, בהשפעה על קהל הצופים, כלומר בהשפעת המוסר על החברה. אלא שלמוסר, כמו לתיאטרון, יש לפי תפיסת חז"ל, ממד נוסף, הפסיכודרמה. היא מתעניינת גם במה שמתרחש בנפשם של השחקנים. היא אינה מסתפקת בתקינותה של הפעולה החיצונית, אלא מבקשת את קדושתו של העולם הפנימי, בקשה שמגיעה לשיאה בחסידות.

המשלים המדגימים את חטאו של ה'אנטי-שוגג', מזכירים לי משל מוצלח של ארתור שופנהאואר. עמנואל קאנט חשב שברעיון האוטונומיה שבשיטתו, הוא בונה אלטרנטיבה למוסר היהודי. היהדות אינה מתעניינת בלב, אלא במעשה החיצוני. היא לְגִלִית ולא אֶתִית, משפטית ולא מוסרית. שופנהאואר חשב שהמהפכה של קאנט לא הייתה מספיק יסודית, והוא הסביר את עצמו באמצעות משל. משל למה הדבר דומה? לאדם המשתתף בנשף מסכות ומוצא שם אישה מקסימה אתה היא מבלה שעות נפלאות, היפות ביותר זה שנים. בחצות הלילה כשכולם מסירים את המסכות, הוא מגלה שהיא לא אחרת מאשר אשתו. אנו קוראים את משנתו של קאנט, טען שופנהאואר, והנה כשהיא מורידה את המסכה מעל פניה, אנו פוגשים שוב את המוסר הדתי הקלאסי. שופנהאואר צדק אך רק באופן חלקי, אבל על כך בהזדמנות אחרת. בחלקם כתובים הדברים ברשימתנו לפרשת 'בא'. אכן, בין הדברים המתועבים שבספריו של שופנהאואר, יש גם פנינות לא מועטות, אחת מהן משל זה. איזה משל נפלא! גם בלקחו הפילוסופי, וגם כפשוטו.